

MODERNİTE, HAKİKAT VE VAHİY: THOMAS BAUER ÇERÇEVESİNDE BİR DEĞERLENDİRME*

Mehmet Furkan Ören**

Öz

Modernleşme süreci ve onun toplumlar üzerindeki etkisiyle ilgili pek çok gözlem bulunmaktadır. Bu sürecin yeni bir okuma biçimi, iktisadi anlayış, felsefi bakış, siyasi duruş ve toplumsal yapı meydana getirdiğiyle ilgili genel bir kabul söz konusudur. Araştırmacıların modern bağlam çerçevesinde üzerinde durdukları nokta rasyonalite, sanayileşme ve sekülerleşmedir. Modernite bilimsel icatların yapıldığı, eğitim olanaklarının arttığı, fordist üretimin merkezi bir yer teşkil ettiği sanayi sürecine işaret eder. Standardizasyonun, programcılığın ve mekanikleşmenin bileşeni olan modernite herhangi bir olguyla ilgili bilgilerin yeniden organizasyonudur. Rasyonel, nesnel ve eleştirel akılcılık modernitenin temel duruşlarından birisidir. Modernitenin bu özelliği dini yorum alanını da etkilemiş/etkilemektedir. Modernleşmenin bu özelliğinden yola çıkan Thomas Bauer, bu sürecin İslam yorum geleneğini dönüştüren özelliğine vurgu yapmaktadır. Bauer'i özel kılan husus modern anlayışın yorumu dönüştürme gücüne işaret etmiş olmasıdır. Bu açıdan indirgemeci yaklaşımları olmakla birlikte Bauer'in çalışmaları dikkate değerdir.

Bu yazı modernitenin hakikati konumlandırma biçimi ve bu konumlandırmanın vahyin yorumlanmasındaki etkisini Thomas Bauer çerçevesinde değerlendirmektedir. Yazıda yöntem olarak literatür analiz kullanılmaktadır. Yazının ilk kısımlarında modernite ve onun bilgi felsefesi analiz edilmekte, sonraki bölümünde ise Bauer'in analizleri ve onun modern bilgi anlayışıyla İslam yorum biçimi arasında kurmuş olduğu diyalojik ilişki tahlil edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Modernite, Hakikat, Vahiy, Thomas Bauer.

* Bu makale 17-18 Mart 2022 tarihlerinde Konya'da gerçekleşen "Uluslararası Sempozyum: Mahiyet ve Hakikat Bağlamında Vahiy Olgusu" başlıklı sempozyumda sunulmuş olan "Modernite, Hakikat ve Vahiy: Thomas Bauer Çerçevesinde Bir Değerlendirme" başlıklı sözlü bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

** Dr., T.C. Milli Eğitim Bakanlığı.

e-mail: mforen19@gmail.com, **ORCID:** <https://orcid.org/0000-0002-7568-4166>

Atıf/Citation: Ören, Mehmet Furkan. "Modernite, Hakikat ve Vahiy: Thomas Bauer Çerçevesinde Bir Değerlendirme". *BAiD* 15 (Haziran 2022), 149-171.

MODERNITY, TRUTH AND REVELATION: AN VALUATION WITHIN THE FRAMEWORK OF THOMAS BAUER

Abstract

There are many observations about the modernization process and its impact on societies. There is a general acceptance that this process creates a new way of reading, economic understanding, philosophical perspective, political stance and social structure. The focus of the researchers in the modern context is rationality, industrialization and secularization. Modernity refers to the industrial process in which scientific inventions are made, educational opportunities are increased, and bandage production has a central place. Modernity, which is a component of standardization, programming and mechanization, is the reorganization of information about any phenomenon. This feature of modernity has also affected the field of religious interpretation. Starting from this feature of modernization, Thomas Bauer emphasizes the feature of this process that transforms the tradition of Islamic interpretation. What makes Bauer special is that he pointed to the power of modern understanding to transform interpretation. In this respect, Bauer's work is remarkable, although he has a reductionist approach.

This article evaluates modernity's way of positioning the truth and the effect of this positioning on the interpretation of revelation within the framework of Thomas Bauer. Literature analysis is used as a method in the article. In the first parts of the article, modernity and its philosophy of knowledge are analyzed, and in the next part, Bauer's analyzes and the dialogic relationship he has established between his modern understanding of knowledge and Islamic interpretation are analyzed.

Keywords: Sociology of Religion, Modernity, Truth, Revelation, Thomas Bauer.

Giriş

Semavi dinlerin en büyük dayanak noktaları vahiydir. Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm kavramsal çerçevelerini, sosyal pratiklerini, hayatı anlamlandırma kodlarını vahye dayanarak temellendirmektedir. Bu durum, İslâm için fazlasıyla geçerlidir. Yaklaşık 1500 yıllık tarihinde İslâm merkezli yorumların temel kaynağı vahyin kitaba dönmüş hali olan Kur'an-ı Kerim olmuştur. Ancak tarihsel süreci içerisinde İslâmî yorumların Kaynağı olan Kur'an'ın yorumu tek biçimli bir çizgide ilerlememiştir. Kur'an farklı coğrafyalar, kültürler, mekânlar ve zamanlarda farklı biçimleriyle yorumlanmıştır. İslâm düşüncesinde özellikle ehli rey olarak da bilinen ulemanın da üzerinde durduğu temel hususlardan birisi güncel sorunlara karşılık vahyin yorumlanmasıdır.¹ Nitekim İslâm içtihat doktrini başlı başına bu yorumcu geleneğin ve bakış açısının izdüşümüdür. Buradaki temel kriter yorumun İslâm'ın ruhuyla çalışmaması, dini bağlamından koparacak bir çerçevede yürümemesidir.² Öyle ki içtihadı teşvik eden ve sahih kaynaklarda geçen bir hadise göre içtihatla bulunup da isabetli yorum

¹ M. Esat Kılıçer, "Ehl-i Rey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 520-524

² Hacı Yunus Apaydın, "İctihad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Diyanet Vakfı Y., 2000), 21/432-445.

geliştiren kişi iki sevap, doğru olmayan yorum geliştiren kişiye bir sevap almaktadır.³ Bu açıdan yanlış kararlar alma pahasına da olsa yorum geliştirmek teşvik edilmiştir. Bu yaklaşım ulemanın, zaman ve zemine bağlı olarak ortaya çıkan problemlere karşı yeni çözüm önerileri geliştirmesi, manevralar yapması açısından da hayati bir faktör olmuştur.

Dini yorumlar bağlamında ortaya çıkan farklılık, dinin muhatabının insan olmasıyla da ilgilidir. İnsan değişken, dinamik ve çok boyutlu bir varlıktır. Farklı bakış açısı, yorum, strateji ve paradigma geliştirmek insana özgü bir durumdur. Dolayısıyla yorumların farklı boyutlar taşıması insani özellikler düşünülüğünde olasıdır. Nihayetinde insanlar yetiştikleri, eğitildikleri sosyolojinin gözlükleriyle olguları yorumlarlar. Veblen'in tanımıyla insan "eğilim ve alışkanlıkların tutarlı bir ürünüdür."⁴ Bu alışkanlık ve eğilimler belli bir sosyo-kültürel yapının içerisinde şekillenmektedir. İnsan içinde yaşadığı zamanın ve mekânın bir parçasıdır. Bu realiteye işaret eden fitrat hadisi, belli bir değer yargısı ve inanca bağlı olmadan doğan çocukların sonradan aileleri tarafından şekillendirilmesine işaret etmektedir.⁵

İnsan ve yorum üzerinde çalışmalar yapan kaynaklar genel olarak iki çerçeveye dikkat çekmektedir. Zaman ve mekân. Burada mekân bireyin içerisinde yaşadığı sosyo-kültürel yapının özellikleriyle ilgiliyken zamansa daha çok bireyin içinde yaşadığı zamanın genel geçer kabulleri, genel bakış açıları, bilgiyi üretme süreçleri ve bilgiyi konumlandırma biçimleriyle ilgilidir. Kimi sakıncaları olmakla birlikte tarihin Orta Çağ, İlk Çağ, modern dönem, post modern dönem şeklinde kategorikleştirilmesi⁶ zamanın bilgi, sosyal yapı ve yorum üzerindeki etkisiyle ilgilidir. Bu dönemlendirmeler belli zamanlarda ortaya çıkan genel bilgi karakteriyle de ilgilidir.

İnsanlığın tarihi serüveni içerisinde önemli kırılma ve paradigma değişikliğine sebep olan dönemlerden birisi kuşkusuz ki modern dönemdir. Bu dönemde

³ bk. Buhari, İ'tisam, 21; Müslim, Akziye, 15

⁴ Thorstein Bunde Veblen, *Seçilmiş Makaleler*, çev. Eren Kırmızıaltın (Ankara: Heretik Yayınları, 2017), 85.

⁵ Bu hadis şu şekildedir: "Her doğan fitrat üzere doğar. Sonra anne babası onu Yahudi yahut Hıristiyan veya Mecûsî yapar." bk (Buhârî, Cenâ'iz, 79, Müslim, Kader, 22); Fitrat hadisi ve fitratın değişim potansiyeline ilişkin bir yazı için bk. Hayati Hökelekli, "Fitrat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 13/47-48.

⁶ Bu dönemlendirmelere yönelik eleştirel bir metin için bk. Jacques Le Goff, *Tarihi Dönemlere Ayırmak Şart Mı?* çev. Ali Berktaş (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2016).

bilginin yeniden organize olması, yükselen Newtoncu bakış açısı ve Descartesçı kartezyen düşünce, insanların hayatı, dünyayı ve meseleleri anlamlandırma biçimlerini değiştirmiştir. Bunlardan birisi de dini yorum geleneğidir. Modernleşmenin vahiy etrafında oluşan yorum çeşitliliğine ket vurduğunu düşünen Thomas Bauer bu bağlamda önemli ve güçlü argumanlar ileri sürmekte ve günümüzün kimi İslâmcı düşünürleri örnek olarak sunmaktadır.⁷

Bu çalışma modern felsefe ve onun İslâm'ın temel kaynağı olan Kur'an'ın yorumlanmasındaki etkisini Thomas Bauer çerçevesinde değerlendirmektedir. Çalışma literatür analizine dayanmakta, yorum, zaman ve mekan arasındaki bağlantıya işaret eden tezlere de değinmektedir.

1. Kapsam ve Literatür

Herhangi bir ismi tartışmak onun düşünsel alt yapısını etkileyen süreçlerin anlaşılmasıyla mümkündür. Bu çerçevede Bauer'i⁸ sağlıklı bir şekilde analiz etmek onun düşünce özelliklerinin dayandığı temel parametreleri analiz etmekten geçer. Bauer'in çıkış noktası bilgi ve sosyal bağlamdır. Bu kapsamda Bauer'in temel tezi moderleşme sürecinin yorumcunun bilgiyi ele alma biçimini değiştirdiğidir. Belirtmek gerekir ki uzunca bir süredir sosyal bilimlerin ana gündemini oluşturan temel alanlardan birisi modernleşme sürecidir. Modernleşme süreci üzerinde çok sayıda çalışma yapılmıştır. Spesifik olarak modernleşmeden ziyade zaman ve zeminin(mekân) bireyin belli bir olguyu yorumlama biçimini etkilediğiyle ilgili önemli kaynaklar vardır. Gadamer'in (ö. 2002) kaleme aldığı *Hakikat ve Yöntem* hakikat ile yöntem arasındaki ilişkiyi irdelerken zaman ve mekâna da dikkat çekmektedir.⁹ Yine Heidegger (ö. 1976) tarafından kaleme alınan *Varlık ve Zaman* zamanla bilgi arasındaki ilişkiye vurgu yapmaktadır.¹⁰ Mekân ve zamanın buna bağlı olarak sosyal bağlamın birey, bilgi ve yorum üzerindeki etkisini inceleyen önemli çalışmalardan birisi Berger ve Luckmann tarafından kaleme alınan *Gerçekliğin Sosyal İnşası: Bir*

⁷ Thomas Bauer, *Müphemlik Kültürü ve İslâm*, çev. Tanıl Bora (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019), 92.

⁸ 1961 yılında Almanya'da doğan Thomas Bauer İslâm bilmileri, Arap kültürü ve edebiyatı alanlarında çalışmalar yapmaktadır.

⁹ Hans-Georg Gadamer, *Hakikat ve Yöntem*, çev. Hüsamettin Arslan (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2013).

¹⁰ Martin Heidegger, *Varlık ve Zaman*, çev. Kaan H. Ökten (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2006).

Bilgi Sosyolojisi İncelemesi adlı çalışmadır.¹¹ Çalışmada Berger ve Luckmann bilginin toplumsal boyutuna, sosyal bağlama bakan yönlerine işaret etmektedir. Yine çeşitli örnekler etrafında zaman ve zeminin, iktidar bağlantısının belli bir fenomen etrafındaki söylemi ve bakış açısını değiştirmedeki rolünü inceleyen Foucault'un (ö. 1984) çalışmaları belli bir zaman ve mekanda ortaya çıkan otoritenin karakteristik özelliğinin bilgiyi ve bilgi üretme süreçlerinin dönüştürücü özelliklerine vurgu yapmaktadır. Onun *Cinselliğin Tarihi*¹², *Hapishanelerin Doğuşu*¹³ ve *Deliliğin Tarihi*¹⁴ gibi çalışmaları farklı dönemlerde bilginin hangi iktidar ilişkisi bağlamında değiştiğini ve dönüştüğünü anlamaya yöneliktir. Thomas Kuhn tarafından kaleme alınan *Bilimsel Devrimlerin Yapısı* başlıklı çalışma belli dönemlerin karakteristik özelliklerinin belli paradigmlar ve yorum çerçeveleri oluşturduğuyla ilgili dikkat çekici analizler sunmaktadır.¹⁵ Yine bu minvalde meseleyi beğeni, tercihler ve genel eğilimler düzleminde tartışan Pierre Bourdieu'nun (ö. 2002) *Ayırım: Beğeni Yargısının Toplumsal Eleştirisi* adlı çalışması bireylerin gündelik hayatta, zevk, eğlence ve eğilimlerinin kültürel boyutuna işaret etmektedir.¹⁶

Esasında modern şeklinde bir dönemden söz etmek bir şekilde yorumsal farklılığa göndermede bulunmaktadır. Bauer'in sık sık referans aldığı, Zygmunt Bauman'ın (ö. 2017) *Modernlik ve Müphemlik* başlıklı çalışması bu çalışmalardan birisidir.¹⁷ Bu çalışmada Bauman, modern düşüncenin özünde müphemlik düşmanı olduğunu, belirsizliği gidermeye yönelik olduğunu, her şeyi belli kategori ve çerçeveler içerisinde tanımlamaya çalıştığını ancak bunun zorunlu olarak yeni müphemlikler doğurduğunu, modernitenin hakikat tekelciliğinden kurtuluşu yolunun da müphemliğe alan açmak olduğunu vurgulamaktadır.

¹¹ Peter Berger - Thomas Luckmann, *Gerçekliğin Sosyal İnşası (Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi)*, çev. Vefa Saygın Öğüt (İstanbul: Paradigma Y., 2008).

¹² Michel Foucault, *Cinselliğin Tarihi*, çev. Hülya Uğur Tanrıöver (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2007).

¹³ Michel Foucault, *Hapishanelerin Doğuşu*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (Ankara: İmge Kitapevi, 1992).

¹⁴ Michel Foucault, *Deliliğin Tarihi*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (Ankara: İmge Kitapevi, 2006).

¹⁵ Thomas Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, çev. Nilüfer Kuyaş (İstanbul: Alan Y., 2015).

¹⁶ Pierre Bourdieu, *Ayırım: Beğeni Yargısının Toplumsal Eleştirisi*, çev. Derya Fırat Şannan - Ayşe Günce Berkurt (Ankara: Heretik Y., 2015).

¹⁷ bk.Zygmunt Bauman, *Modernlik ve Müphemlik*, çev. İsmail Türkmen (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2003).

Zaman ve zeminin bilgiyi ve buna bağlı olarak yorumun karakteristik özelliğini değiştirdiğine işaret eden çeşitli bağlamlardaki çalışmalar bulmak mümkündür.¹⁸ Ancak meseleyi farklı boyutlarıyla tartışan bu çalışmalar dinsel alanla ilgili değildir. Kalkış noktasının yorumla zaman ve mekanın bağlantılarına işaret eden literatür olduğu görülen Bauer'in çalışmaları özelden İslâm yorum geleneğinin modern dönemlerin epistemik bağlamı çerçevesinde yeni formlara evrilmiş sürecini analiz etmesi bakımından dikkat çekicidir. Bauer'i bu çalışma bağlamında özellikli kılan husus onun bu yaklaşımıdır. Özellikle kaleme almış olduğu *İslâm ve Müphemlik* kültürü çalışması Türkiye'de dikkat çekmiş olsa da üzerinde yeterince çalışıldığı söylenemez. Bir müsteşrik olarak Arap kültürüne hâkimiyeti, İslâm yorum geleneğine olan aşinalığı dikkate değerdir.¹⁹ Bu çerçevede İslâm, vahiy, yorum, müphemlik ve modernite meselesini analiz eden Bauer'in çizdiği genel hatlar bu çalışmanın ana kapsamını oluşturmaktadır. Diğer bir ifadeyle çalışmada modern bilgi süreçleri ve bunun İslâm yorum şekillerine dönüş biçimi Bauer çerçevesinde analiz edilmektedir. Çalışmada Bauer'in *Dünyanın Tekdüzeleşmesi, Müphemlik ve İslâm, Neden İslâm'ın Orta Çağı Yoktu?* çalışmalarından istifade edilmektedir.

2. Modernite, Senkronizasyon ve Tekdüzelik

Çalışmanın bu başlığında modernleşmenin genel özelliğinden söz edilmektedir. Eserlerinde sık sık modernleşme sürecini eleştiren ve bu sürecin İslâm yorum geleneğini etkileme sürecinden söz eden Bauer'i anlamak için moderleşmenin karakteristik özelliklerinin anlaşılması önemlidir. Bu başlıkta sadece moderleşme incelenmemekte aynı zamanda belli bir dönemin bilgiye yaklaşım biçiminin yoruma yansıma şeklinden bahseden tezler de işlenmektedir.

Yüzlerce yıllık tarihinde insanlık farklı krizler, zorluklar ve kırılma anlarıyla karşılaşmıştır. Gündelik hayatı, üretimi biçimini ve siyasi anlayışları değiştiren bu kırılma anları aynı zamanda yeni bilgi paradigmaları ve yorum biçimlerini de

¹⁸ Konuyu Mannheim, Gadamer, Derrida ve Foucault bağlamında tartışan derli toplu bir çalışma için bk. Susan Hekman, *Bilgi Sosyolojisi ve Hermeneutik: Mannheim, Gadamer, Foucault ve Derrida*, çev. Hüsamettin Arslan (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999).

¹⁹ Burada vurgulanması gereken önemli hususlardan birisi oryantalist çalışmalarda "Alman" özgünlüğüdür. Genelde Fransa merkezli değerlendirmeler yapan Edward Said Almanya'dan pek söz etmez. Oysa Fuat Sezgin özelden Alman oryantalistlerin İslâm düşünce geleneğine olan katkılarından övgüyle söz etmektedir. bk (Sezgin, 2017/23,42,54,55), İslâm'a dönük bu özgün duruşun Bauer için de geçerli olduğu söylenebilir.

meydana getirmiştir. Aslında Veblen'nin yerinde tespitiyle "bilgi kurallarının kaynağı düşünce alışkanlıklarıdır ve ne alışkanlıklarımız geçmişle bağını koparır, ne de alışkanlıklarımızda ifadesini bulan kalıtsal yeteneklerimiz zamanla durduk yere değişime uğrar."²⁰ Ancak zaman içerisinde bilginin doğasında meydana gelen dönüşümler, düşünce alışkanlıklarını ve yorum biçimini de değiştirir. Yaşamın değişen karakteri, dönüşen sosyal ilişkiler, paradigmlar yeni bir açıklama ve yorumlama biçimini de meydana getirir.

Dönemlerin yorum üzerindeki etkisine dair ufuk açıcı açıklamalar yapan Thomas Kuhn'a göre zamanın ihtiyaçlarına ve ruhuna hizmet eden, insanların birtakım beklentilerine cevap veren ve aynı zamanda belli bir yorum biçimi geliştirmeyi sağlayan paradigmlar vardır.²¹ Belli yorum biçimlerini oluşturan paradigmlar, içinde yaşanan dönemin ihtiyaçlarını ve beklentilerini karşıladığı sürece revaçta olurlar.²² Zamanın ihtiyaçlarına cevap vermedikleri andan itibaren paradigma krizi denilen hadise meydana gelir ve insanların bu paradigmlara yönelik kuşkuları artar. Zaman içinde beklentileri ve yeni talepleri karşılayan yeni kabuller ve konsensüsler oluşur ve bu konsensüsler yeni düşünsel çerçeveler sunarak, yeni paradigmlar dolayısıyla yorum biçimleri meydana getirir.²³ Dolayısıyla herhangi bir dönemin yorum çerçevelerini ve bakış açılarını öğrenmede dönemin özelliklerinin ve belirgin karakterlerinin anlaşılmasının büyük etkisi/önemi vardır.

Bu bağlam düşünüldüğünde modern dönemin sosyal, siyasal, kültürel ve en önemlisi dinsel yorum biçimlerine yeni bir çerçeve, karakter ve özellik kazandırdığı söylenebilir. Modern çerçevenin yorumsal tipolojisi standardizasyon, tekdüzelik ve bilimselliktir. Bu eğilimin ana karakteri pozitivist bakış açısıdır. Her şeyin bir açıklamasının, dayanak noktasının ve ölçülebilir bir zeminin olduğunu kabul eden bu yaklaşımın genel karakteri düzen ve disiplindir. Bu karakter karmaşayı, belirsizliği ve müphemliği sevmeyen bir bağlama işaret eder. Bauman'ın ifadesiyle "Modernliğin kendisine biçtiği ve aynı zamanda da modernliği oluşturan pek çok imkânsız

²⁰ Thorstein Bunde Veblen, *Seçilmiş Makaleler*, çev. Eren Kırmızıaltın (Ankara: Heretik Yayınları, 2017), 150.

²¹ Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, 80.

²² Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, 80-87.

²³ Bu yaklaşımı iktisat üzerinde gözlemleyen bir yaklaşım için bk. Acemoğlu Daron - Robinson James A, *Ulusların Düşüşü: Güç, Zenginlik ve Yoksulluğun Kökenleri* (İstanbul: Doğan K., 2009), 49-80.

ödev arasında düzenleme ödevi (daha doğrusu ve önemlisi bir ödev olarak düzen) öne çıkıyor.”²⁴ Bu karakterin yansması sadece belli bir alanla sınırlı değildir. Modernite her alanı meseleyi, konuyu anlaşılabilir, açık, görülen, ölçülen, tarifi yapılabilen ve müphemlikten arınmış bir çerçeveye sokmaya çalışır. Dolayısıyla “Müphemliğin kökünü kazıma çabası tipik bir modern pratiktir; modern siyasetin, modern aklın ve modern yaşamın özüdür.”²⁵ Modernite bireyin nasıl çalışması, giyinmesi, beslenmesi ve yaşamasını salık veren bir genel planlar düzeneğidir.²⁶ Zamanın, tatilin ve boş vaktin ortaya çıkması, evrenselleşmesi, modernitenin genel karakteriyle ilgilidir. Bu anlamda modernitenin çeşitlilik söylemi bir yanılgıdır.²⁷

Modernleşme sürecinin tek tipleştirici, örseleyici, benzeştirici özelliklerine vurgu yapan George Ritzer, bu bağlamı “Mcdonaldlaşma” olarak tanımlar. Mcdonaldlaşmayı benzeşme, senkronize hareket etme, hayatı milimetrik olarak hesaplamaya çalışma olarak tanımlayan Ritzer, modern anlayışın tıpkı Mcdonald restoranlarının çalıştığı gibi işlediğini vurgulamaktadır. Bu restoranlarda çalışan her bireyin belli bir düzende işleyen bir çarkın dişleri gibi hareket eden konumları bulunmaktadır. Görev tanımları, hangi işleri yapacakları, müşterilerin istedikleri hamburgerleri nasıl hazırlayacakları, hamburgerin içerisindeki parçaları hangi oran, miktar ve şablonda yerleştirecekleri ve bunların ne kadar sürede hazırlayacakları belli çerçevelerle yürümektedir.²⁸ Bu karakteri hesaplanabilirlik, verimlilik, öngörülebilirlik ve denetim olarak açıklayan Ritzer, modern sosyolojinin ve yorumsal karakterin tekçi yapısına da işaret etmektedir. İronik bir şekilde birey merkezli liberal bir söylem karakterine sahip olan aydınlanma ve modernleşme bağlamı, sadece yorumsal çeşitlilikleri değil, gündelik hayatı ve sosyal pratikleri de tek tipleştirici ve benzeştirici bir karaktere sahiptir. Bu süreç, dünyanın farklı bölgelerindeki farklı kültürlerin, yaşam stillerinin, insan ilişkilerinin belli bir kalıba dökme özelliğiyle temayüz etmektedir. Bugün dünyanın çoğu yerinde, insanlar aynı elbiseleri giymekte, benzer saatlerde dinlenmekte, benzer

²⁴ Bauman, *Modernlik ve Müphemlik*, 13.

²⁵ Bauman, *Modernlik ve Müphemlik*, 18.

²⁶ Anthony Giddens, *Modernite ve Bireysellik: Geç Modern Çağda Benlik ve Toplum*, çev. Ümit Tatılcan (İstanbul: Say Yayınları, 2010), 27.

²⁷ Thomas Bauer, *Dünyanın Tekdüzeleşmesi*, çev. Mücahid Kaya (İstanbul: alBaraka Yayınları, 2022), 19.

²⁸ George Ritzer, *Toplumun Mcdonaldlaştırılması: Çağdaş Toplum Yaşamının Değişen Karakteri Üzerine Bir İnceleme*, çev. Şen Süer Kaya (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011), 47-67.

periyotlarda tatile gitmekte, benzer dizileri izlemekte ve benzer yemekleri tüketmektedir. Bu bağlam, modernleşmenin tek düzeleştirici ve çeşitlilikleri yok ediciliğiyle ilgilidir. Modernleşmenin fordist, tekdüze ve descartesçi Kartezyen düşüncelerinden etkilenen Bauer'in genel vurgusu modern yorumların, mekanik, şabloncu, kesinlik içeren bir karakterde yürüdüğüdür.²⁹ Bu özellik bireyi bilgi üzerinde mutlak hâkim olarak gördüğü için vahyin özülle de çelişmektedir.

2.1. Vahiy ve Modern Bilgi

Uzun soluklu bir sürecin sonucu olan modernleşmenin en fazla etkilediği alanlardan birisi dinsel alandır. Bunun bir nedeni insan aklını referans alan modernleşmenin bir din yorumu olarak gündemleşmesi, kendisini dinsel bir bağlama göre konumlandırmasıdır. Bu bağlamda modernleşme hem klasik dinsel reddi hem de yeni bir dini okuma biçimidir.³⁰ Eagleton'un ifadesiyle "Akıl, doğa, geist, kültür, sanat, yüce, ulus devlet, insanlık, varlık, toplum, öteki, arzu, yaşam gücü ve kişisel ilişkiler... Hepsi de zaman zaman, yerinden sürülmüş ilahiliğin formları olarak hareket etmiştir."³¹ Bu bağlamda modernite yeni bir yorum biçimi, bilgi şekli ve dinsel algılanma tarzıdır. Yeni bilgi biçimindeki temel özellik, insanın bilgi üzerinde mutlak hâkim olması, bilginin vahiyden ve Tanrısal olandan azade bir şekilde insan aklının insafına bırakılmasıdır. 17. ve 18. yüzyıl bilgi paradigmasının insan aklına güvenen ve bu aklın tüm sorunları çözecek, müphemlikleri giderecek bir şekilde ele alması bu durumun iz düşümüdür. Bu iz düşümün bir göstergesi de matematik-mekanik doğa bilimlerinin temel ölçüt olarak görülmesidir.³² Doğa ve matematik biliminin temel ölçüt olarak kabul edilmesi müphemliği gidermek ve tek hakikat olarak bilimsel akli veri almak olarak öne çıkmaktadır.

²⁹ Modern yorum biçimleri bunu insan aklını veri olarak yapmakta ve bütünlükçü, mekanik kesinleyici bir akıl bulmaya çalışmaktadır. Bu yaklaşıma yönelik eleştirel bir yazı için bk. Max Horkheimer, *Akıl Tutulması*, çev. Orhan Koçak (İstanbul: Metis Yayınları, 1994).

³⁰ Detay için bk. Kemal Ataman, *Ulus Olmanın Kutsal Temeli: Sivil Din* (Bursa: Sentez Yayınları, 2014).

³¹ Terry Eagleton, *Tanrı'nın Ölümü ve Kültür*, çev. Selin Dingiloğlu (İstanbul: Yordam Kitap, 2014), 69.

³² Max Horkheimer, *Geleneksel ve Eleştirel Kuram*, çev. Mustafa Tüzel (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005), 37-38.

Bu yaklaşım Tanrı merkezli doktrinin yerini mekanik olan insan aklının almasıdır. Vahiy, mono teist dinlerin temel ölçütü ve doktrindir.³³ İslâmî açıdan “Allah’ın bir emri, bir hükmü veya bilgiyi peygamberine gizli olarak bildirmesi” olarak tanımlanan vahiy³⁴ hakikatin insanüstü bir bağlama oturtulmasıdır. Bu çerçeve, insani bilginin hakikati kuşatıcı bir bilgi olmayacağını var sayar ve gerçekliğin ölçütü olarak Tanrı’yı merkeze alır. Burada insani bilgi kendi kendisini yetkin sayamaz, yetkiyi vahiyden alarak meşruiyet zeminini bulmaya çalışır. Doğası gereği kendi kendisini yetkin olarak kodlamayan bir bilgi biçimi mutlaklığın bilgisi olamaz. İslâm inancı açısından nübüvvet kendi kendisini mutlaklığın bir ölçüsü olarak göremeyecek olan insanın gerçeklikle, hakikatle bağlantısını sağlayan bir aracıdır. Hakikatin künhüne varmak isteyen bir akıl, vahiy ve onun müşahhas olan aktarıcısı olan nebinin rehberliğine başvurmak zorundadır. Vahiy ve onunla bağlantılı olan nübüvvet aklın salınımını, savurulmasını, bağlamından kopmasını engelleyici olduğu gibi, onun kendisine yegâne hakemlik vermesini de doğru bulmaz. İslâm açısından insan aklının hakikatle bağlarının sağlıklı irtibatının formülü Allah- Cebrail-Peygamber çizgisini takip etmektir. İslâm bilgi geleneği ve yorum biçimi bu hatları gözeterek teşekkül etmiştir. İslâm yorum geleneğinde Allah ve Peygamberin merkezi bir konumda olması bir tarafla yorumcunun bilgiyi manipüle etme ve keyfi yorumlara tabi tutmasına mani olurken, öbür tarafla belli bir kişinin hakikati kendi tekeline almasını engelleyici bir rol oynamıştır.

Bauer’e göre aydınlanma süreciyle birlikte kesinliğe dayalı bilgi anlayışının yükselmesi, bilim ve bilimsel teamüllerin yaygınlık kazanması kendisiyle beraber yeni bir bilgi biçimi ve bilme anlayışının yaygınlaşması, gerçekliğin akıl ve deney yoluyla düzen ve kesinlik bağlamında kavranabileceğine yönelik yaklaşımların artması, bilgi üretme süreçlerini değiştirmiştir.³⁵ Modernitenin bilgiye dönük kesinlik arayışı bilgiyi konumlandırma biçimi ve hakikati ele alma şekli, zengin bir müphemlik kültürüne sahip olan İslâm yorum anlayışını daraltmış ve tek tipçi bir yaklaşımın ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Geleneksel dindarlık ve yorum anlayışı azaldıkça modern yorum anlayışı ve

³³ Muhammet Tarakçı, “Vahiy”, *Diyanet İşleri Başkanlığı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 42/443.

³⁴ Yusuf Şevki Yavuz, “Vahiy”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 42/442.

³⁵ Bauer, *Dünyanın Tekdüzeleşmesi*, 51.

bununla paralel olarak tekçi yorum şekilleri de artmıştır.³⁶ Bu konuda Müslüman aydınların İslâm'ı yorumlama şeklini eleştiren Bauer, bu yaklaşımın da diğer modern ideolojiler gibi İslamcılığı hoşgörüsüz, müphemliğe düşman ve totaliter” olarak tanımlamaktadır.³⁷ Bauer'e göre İslâmıcılığın temsilcileri “Kur'an'daki her yerin tam anlamını bilirler, hangi hadislerin geçerli hangilerinin geçersiz olduğundan emindirler, tek doğru olan yegâne yoruma onlar varırlar”³⁸ şeklinde bir çerçeveye hareket etmektedirler. Bu konuda Taha Hüseyin vb. düşünürleri örnek veren Bauer'e göre bu yaklaşım “hakikate ancak Descartes'in yöntemiyle ulaşılabilir” şeklinde ki bakışla ayındır ve bu yaklaşım da modernliğin esas alamet-i farıkasıdır.³⁹ Çünkü Descartes'çı Kartezyen yöntem “modernliğin akli varsayımlarına tamamen uyararak, normatif metinlerin çelişkisiz olması gereğinden hareket eder, yani hakikate uygun tek bir yorum olabileceğine inanır.”⁴⁰

3. Çoğulcu Yorum Anlayışından Tekçi Yorum Anlayışına

Aydınlanma, Rönesans reform ve yenileşme gibi kavramlarla temayüz olan modernleşme sürecinin; geleneği dogmatik, tekçi, ezberci şeklinde kodlaması aslında indirgemeciliğin bir biçimidir. Batı merkezli iktidarla bezenmiş modernleşme söyleminin, geleneksel kodları gerici bir bağlama oturtması bu açıdan anlamlıdır. Orta Çağ kavramsallaştırmasının, yükselişe geçen Batı'nın iktidarını tahkim etmek ve ötekini küçümsemek için işlevselleştirildiğini düşünen Bauer, İslâm'ın bir Orta Çağ'ının olmayacağını vurgulamaktadır.⁴¹ Post-modern unsurlar barındırsa da Bauer'e göre klasik dönemler boyunca “İslâmâlimleri, dogmatik bir şekilde daraltmaktan çok uzak bir tutumla, belirli bir yorumu tek geçerli yorum saymak yerine metindeki bir yerin bütün yorum biçimlerini kavramaya çaba gösteren”⁴² bir bilgi anlayışı geliştirmişlerdi ve meseleleri bu bağlamlarda çözümlenmekteydiler. Bu yorum geleneğinin kaynağı olan “ilahi kelim, insanın asla tamamen idrak edemeyeceği bir bereket ve

³⁶ Bauer, *Dünyanın Tekdüzeleşmesi*, 51.

³⁷ Bauer, *Müphemlik Kültürü ve İslâm*, 48.

³⁸ Bauer, *Müphemlik Kültürü ve İslâm*, 48.

³⁹ Bauer, *Müphemlik Kültürü ve İslâm*, 92.

⁴⁰ Bauer, *Müphemlik Kültürü ve İslâm*, 123.

⁴¹ bk. Thomas Bauer, *Neden İslâm'ın Orta Çağı Yoktu?*, çev. Hülya Yavuz Akçay (Ankara: Runik Kitap, 2021).

⁴² Bauer, *Müphemlik Kültürü ve İslâm*, 42.

çoğulluk"⁴³ olarak kodlanmakta ve hakikat sınırlı yorum gücüne sahip olan bir bireyin yorumuna indirgenemeyecek kadar geniş tutulmaktaydı.

Bu açıdan İslâm çerçevesinde geliştirilen yorumlar zengin bir müphemlik kültürüne sahipti ve Kur'an'ın anlam çoğulluğuna sahip olması farklı durumlarda yeni anlam biçimlerinin geliştirilmesine katkı sunmaktaydı.⁴⁴ Çünkü Allah'tan gelen hakikatin Mushaf'a dönüşmüş hali olan Kur'an'ın bıraktığı boşluklar geniştir ve buna bağlı olarak Kur'an metninin etrafındaki yorum alanı da geniştir.⁴⁵ Klasik dönem İslâm âlimleri "Kur'an'dan, İslâm inancının kelimâ âlimlerince formüle edilmiş temel hakikatlerinin ötesine geçecek kapsamlı bir İslâm dogmatığı geliştirmeyi de denememişlerdir."⁴⁶ Bu dönemler boyunca "Hukukçular imanın hakikatleriyle değil, muhtemel olana dair hükümler vermekle ilgilidirler."⁴⁷ Klasik dönemler boyunca Kur'an'ın yedi farklı okunmasının eleştiri konusu yapılmadığına vurgu yapan Bauer, modern dönemin tekçi bakış açısının bu süreci tek bir okuma biçimine indirgediğini düşünmektedir. Ona göre yedi okuma biçiminin "tafsilatlı biçimde tartışıldığı Arap kaynaklarında, kat'i bir tekleştirme/standartlaştırma çağrısından veya bir âlimin kendi okumasının tek doğru okuma olduğuna dair bir iddiasından asla bahis yoktur."⁴⁸ Bauer'e göre bunun başlıca nedeni bilgiyle kurulan diyalojik ilişkinin insanüstü bir bağlama oturtulmasıydı. Bu düşünce kabaca: "İlahi nizama dair beşeri bilgimiz kaçınılmaz olarak kısıtlı ise, bir meseleye dair farklı kanaatler yan yana konmalıdır ki, doğrusunun da aralarında bulunduğundan emin olalım"⁴⁹ şeklinde bir çerçeveye sahipti.

Bu yaklaşımın önemli bir göstergesi icmâydı. Netice de icmâ bir kişinin görüşlerinin, fikirlerinin ve yorumlarının tek gerçek olmayacağını gösteren önemli bir ölçüdür. Burada belli bir konu üzerinde farklı düşünürlerin/âlimlerin görüşlerinin yan yana getirilip uzlaşma alanlarının tespiti söz konusudur.⁵⁰ Bu yaklaşım bir âlimin yanılma durumunun göstergesi olduğu gibi, belli bir kişinin yorumunun tek gerçek olmayacağını da bariz bir göstergesidir.

⁴³ Bauer, *Müphemlik Kültürü ve İslâm*, 81.

⁴⁴ Bauer, *Müphemlik Kültürü ve İslâm*, 114.

⁴⁵ Bauer, *Müphemlik Kültürü ve İslâm*, 150.

⁴⁶ Bauer, *Müphemlik Kültürü ve İslâm*, 128.

⁴⁷ Bauer, *Müphemlik Kültürü ve İslâm*, 128.

⁴⁸ Bauer, *Müphemlik Kültürü ve İslâm*, 75.

⁴⁹ Bauer, *Müphemlik Kültürü ve İslâm*, 159.

⁵⁰ İbrahim Kâfi Dönmez, "İcmâ", *Türkiye Dinyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Diyanet Vakfı Y., 2000), 21/417-431.

Bauer'e göre Klasik dönemler boyunca İslâm yorum geleneğinin belirgin karakteri müphemliktir. "Bir tarafta Tanrı'nın hükmü vardır, diğer tarafta fetva makamının ve hâkimin açık seçik bir hüküm bildirmesi yönündeki beklenti. Bu ikisi arasındaysa müphemliğin ülkesi yer alır; hukukçu, ihtimaliyet ölçütlerini göz önüne alarak kendi yolunu"⁵¹ belirleme yoluna gitmekte her zaman için bir ihtiyat payı bırakmaktadır. Özeldede ayet tefsirlerinde "Allah buradaki muradını en iyi bilendir" şeklinde bir not düşülerek yorumcunun çıkarımlarının yanılma payının olduğu vurgulanmakta ve ihtimaliyete açık bir kapı bırakılmaktaydı. Dolayısıyla klasik dönem İslâm fıkıhçıları kesin hakikati bulmak yerine zann-ı galib ile karar vermeye çalışmaktaydılar. Ulema müphemliği ortadan kaldırmadan yönetilebilir bir düzeye çekmeye çalışmaktaydı. "Klasik bir fıkıh âlimi hüküm verdiğinde gerçeği bulduğunu iddia etmez, sadece iyi delillere dayanan muhtemel doğru bir çözüm bulduğunu iddia ederdi."⁵² Elbette ki bu vahiy metninin anlamsız bir sürece evirildiği, otoritesinin sarsıldığı bir bağlam içerisinde yürümekteydi. "Müphemliğin muhafaza edildiği, ancak metnin salt müphemlik nedeniyle anlamsız hale gelmediği "⁵³ bir yaklaşım benimsenmişti.

Bauer'e göre "muhtelif söylemler yüzyıllar boyunca genellikle de sakin bir şekilde yan yana var oldular, kah birbirlerini döllediler, kah rekabet ettiler, hatta bazen mücadeleye girdiler, fakat bu mücadele de daima, bunlardan hiçbirisinin asla tek başına tüm hakikate sahip olduğunu iddia edemeyeceğinin idrakiyle frenlendi."⁵⁴ Bu süreçler boyunca geleneksel İslâmi âlimleri, "...Kusursuz bir kesinliğin insanın doğasına aykırı bir şey olduğunu bilerek, sınırları açık olan, böylelikle kendisi için bir ödeve ve sınava dönüşen çoğul bir Kur'an metnini tanrısal bir hediye olarak şükranla benimserdi."⁵⁵ Oysa modern dönemlere gelinmesiyle birlikte hakikat tekerciliği yaygınlaştı ve Müslüman âlimler de bu tür bir yaklaşımı benimsemeye başladı. Burada modern yorumcu "aktarım esnasında bozulmaya uğramış ve tarihsel-eleştirel yöntemle bir dereceye kadar geri kazanılabilir olan tek ve bütün bir kadim metin olduğunu"⁵⁶ bu metnin tek doğrularının olduğunu varsayan ve ihtimalsiz

⁵¹ Bauer, *Müphemlik Kültürü ve İslâm*, 170.

⁵² Bauer, *Dünyanın Tekdüzeleşmesi*, 45.

⁵³ Bauer, *Dünyanın Tekdüzeleşmesi*, 55.

⁵⁴ Bauer, *Müphemlik Kültürü ve İslâm*, 326.

⁵⁵ Bauer, *Müphemlik Kültürü ve İslâm*, 73.

⁵⁶ Bauer, *Müphemlik Kültürü ve İslâm*, 73.

yorum arayışına girmeye başlayan bir yaklaşım sergilemeye başladı. Bu yaklaşım Batı merkezli bilgi biçimi ve modernitenin İslâm entelektüellerini etkilemesiyle birlikte yaygınlaştı.

3.1. Batı Merkezli Paradigma: Bir Hakikat Tipolojisinin Küreselleşmesi

Genel olarak görüşler verilen Bauer'in tezinin nahif notkaları da bulunmaktadır. Bu başlıkta bu notkalara temas edilmektedir. Belirtmek gerekir ki, zengin bilgi birikimi, yoğun kaynak ve örnek verişiyle birlikte Bauer, İslâm yorum geleneğinin hakikat arayışındaki motivasyonunu müphemiyet kategorisine indirgemektedir. Oysa klasik İslâm yorum geleneğinin temel motivasyonunun hakikati bulmak ve belli gerçekleri ortaya koymak olduğu söylenebilir. Burada vurgulanması gereken temel nokta İslâm yorum geleneğinin tekelci olmayan karakterinin aynı zamanda belli bir hakikat motivasyonu da taşımasıdır. Dolayısıyla ulemanın bilgi süreçlerinde belli bir hakikat ve gerçeklik arayışı vardı ve bu arayışlar çeşitli usuller çerçevesinde yürütülmekteydi. Dolayısıyla modernleşme kadar müphemlik karşıtı olmasa da İslâm yorum geleneği de belli bir disiplin, tecrübe ve usul çerçevesinde yapılmakta ve sınırsız, keyfi bir müphemliğe karşı da ihtiyatlı olmaktadır. Bu bağlamda yorumlar belli yöntem ve metodolojiler bağlamında geliştirilmekteydi. Nitekim Alvanî metodoloji ve usul çalışmalarının ana hedefinin Abasiler döneminde meydana gelen karmaşanın ve yorum çokluğunun giderilmesi olduğunu vurgulamaktadır. Alvani'ye göre "o günlerde fikhin durumu öyle bir haldeydi ki Müslümanların rahatsızlık hissetmeleri ve az-uz değil, oldukça şaşırılmış olmaları sürpriz değildi. Sık sık bir fakih tarafından haram denilen bir şey aynı zamanda aynı yerde ve aynı şartlar altında diğer bir fakih tarafından helal diye nitelendirilebiliyordu."⁵⁷ Öyle ki ona göre Abbasiler döneminde Şafii örneğinde olduğu gibi bazı fakihlerin daha çok Kur'an ve Sünneti nakilci bir karakterde merkeze almaları dönemin bu karmaşasıyla ilgiliydi.⁵⁸ Bu anlamda özellikle Şafii tarafından ortaya atılan yöntem ve metodolojinin önemli bir amacı farklı yorumların ortaya çıkmasını engellemektir.

Öte yandan mihne olayı örneğinden olduğu gibi Ahmet B. Hanbel'e (ö.855) yorumcu faaliyetleriyle bilinen Mu'tezile tarafından işkence edilmesi yorum ve

⁵⁷ Taha Cabir Alvani, "Fıkıhta Kriz ve İctihat Metodolojisi", çev. Menderes Gürkan, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, (2006), 125.

⁵⁸ Alvani, "Fıkıhta Kriz ve İctihat Metodolojisi", 126-127.

hakikat tekelciliğinin sadece modernite değil, aynı zamanda klasik İslâm yorum geleneğinde de bulunduğu başka bir örneğidir.⁵⁹ Bauer'in daha çok Abbasiler devri gibi kozmopolitan bir dönemi merkeze alması Şafi gibi âlimlerden ziyade Fahreddin er-Râzî (ö. 1210) merkeze alması, öte yandan İslâm'ın daha ilk dönemlerinde siyasi karaktere sahip olmakla birlikte, dinsel yönelimli çatışmaları dikkate almaması teziyle ilgili kimi muğlaklıklara işaret etmektedir. Nihayetinde tarihsel olarak belli grupların, düşüncelerin ve görüşlerin Tanrı adına savaştıkları ve kendi dünya görüşleri, bakış açıları ve hakikat ölçüleri çerçevesinde değerlendirip dışladıkları bir realitedir.⁶⁰

Bu bağlamlar Bauer'in tezlerini zayıf kılsa da onun Batı hegemonyası vurgusu önemlidir. Çünkü tarihsel olarak belli gruplar ve oluşumlar hakikatçi yaklaşımlara sahip olsalar da bu oluşumlar diğer havza ve medeniyetleri etkisi altına alma, küresel bir hegemonya kurma ve bilgisel alanları domine etme araç ve imkânlardan yoksundu. Ancak 19. yüzyılda Avrupa'nın özne olduğu modernleşme sürecinin meydana getirdiği düşünsel, sosyal, siyasal ve iktisadi dönüşümler ve bunlarla paralel olarak ortaya çıkan ulaşım ve iletişim kolaylıkları, matbaa ve sömürgeci anlayışlar öte yandan Batı'nın orantısız güçlenmesi belli bir lokasyon, bölge ve kıtaya özgü olan paradigmanın zaman içerisinde küreselleşmesiyle sonuçlandı. Dolayısıyla modernleşme sürecinin hakikat tekelciliğinin ve hakikati konumlandırma biçiminin karakteristik özelliğini klasik hakikat iddialarından ayıran durum, bölgesel bir değişim ve dönüşümün küresel bir nitelik kazanmasıdır. Bugün şu ya da bu şekilde Batı merkezli modern iktisat, eğitim, tıp, bilgi ve kültürle tanışmayan bölge yok gibidir. 19. Yüzyıla başlayan modernleşme felsefesi günümüze doğru yükselen bir hegemonya olarak gündemleşmiştir. Bu çerçeve, pek çok medeniyetin, geleneğin ve kültürel havzanın kültürel kodlarını, geçmişlerini ve medeniyet perspektifini Batı gözüyle okumasıyla sonuçlanmıştır. Bugün pek çok kültürde tarih, felsefe, bilim ve iktisat Avrupa'nın gözlükleriyle okunmaktadır.⁶¹ Bu realite düşünüldüğünde İslâm düşünürlerinin de Batı merkezli modern hakikat tekelciliğinden etkilenmeleri güç ve hegemonya düşünüldüğünde

⁵⁹ Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 30/26-28.

⁶⁰ Bu çatışmalara ilişkin bir gözlem için bk. Karen Armstrong, *The Battle For God* (New York: Alfred A. Knopf, 2000).

⁶¹ Yuval Noah Harari, *Sapiens: İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi*, çev. Ertuğrul Genç (İstanbul: Kolektif Y, 2015), 278-279.

beklenilebilecek bir durumdur. Nitekim bilginin İslâmleştirilmesi tezlerini ortaya atan İsmâil Râcî Fârûkî (ö.1986) gibi düşünürler özünde bu hegemonyayla mücadele etmeyi hedeflemekteydiler.⁶² Modern hakikat tekelciliği, dünyanın bir bölgesinin (Avrupa'nın) bilgiyi ve bilimi ele alışının ve hakikate karakteristik yaklaşımının küreselleşmesidir.⁶³ Bu çerçevede Bauer'ın vurguladığı husus da modern bilgi yapma biçimlerinin tekdüze karakterinin Batı merkezliliğidir.

Pek çok düşünür gibi Bauer de modern düşünce biçiminin ve hakikat iddiasının karakteristik özelliğini Batı hegemonyasından bağımsız okumamaktadır. Doğası gereği iktidar sadece bir yönetme ilişkisi değil, aynı zamanda belli bir hakikati, bilgiyi ve yorumsal yaklaşımın tekele alınmasıdır. Michel Foucault'un tezlerinden etkilenen Edward Said, *Oryantalizm* başlıklı çalışmasında Batı iktidarının ötekilik inşasında nasıl bir tanım ve bilgi konseptini devreye soktuğunu ayrıntılı bir biçimde ortaya koymaktadır.⁶⁴ Foucault'çu bir yaklaşımla bilgiler, dönemlerin genel geçer kabulleri egemenlik biçimleri ve iktidar yapısından bağımsız değildir. Bu çerçevede modernleşme süreci önemli orada Batı egemenliğinin ve Batı merkezli bilgi süreçlerinin ortaya çıkmasıdır.⁶⁵ Bu süreç başka kültürleri tanımlama, kontrol altına alma, belli bir çerçevenin içerisine yerleştirme ve yönetilebilir bir hale getirmedir. Modern dönem bilgi yapısının, bilme şeklinin ve tarihin dönemselleştirme biçiminin hemen hemen bu bilgi iktidarı çerçevesinde şekillendiğini söylemek mümkündür.⁶⁶ Dolayısıyla köken olarak Batı merkezli olan ve diğer toplumlar, kültürel havzaları ve İslâm aydınları tarafından da sık sık kullanılan İlk Çağ, Orta Çağ gibi kategorizasyonlar Batı iktidarının kendi bağlamlarından hareketle yapmış olduğu bir tasnifin kabul edilmesidir.

⁶² bk. Raci Faruki İsmail, *Bilginin İslâmleştirilmesi (Genel Çalışma, Plan ve İlkeler)*, çev. Fehmi Kuru (İstanbul: Risale Yayınları, 2014); ayrıca Alparslan Açıkgöç, *Kavram ve Süreç Olarak Bilginin İslâmleştirilmesi* (İstanbul: Nesil Yayınları, 1998); Mevlüt Uyanık, *Bilginin İslâmleştirilmesi ve Çağdaş İslâm Düşüncesi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1999).

⁶³ Harari, *Sapiens: İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi*, 278.

⁶⁴ Detay için bk. Edward Said, *Oryantalizm*, çev. Nezih Üstel (İstanbul: İrfan Yayınları, 1998).

⁶⁵ Elbette ki Batı merkezli bilgi ve bilim yapma süreçlerine alternatif arayışlar da bulunmaktadır. Bu yaklaşımlardan bir tanesi İsmail R. Faruki (2014) ve Attas (2003) gibi düşünürlerin ortaya attıkları "bilginin İslâmleştirilmesi" tezidir. Bu tezin temel motivasyonu Batı bilgi paradigmasına alternatif bir bilgi paradigması oluşturmaktır.

⁶⁶ Ayrıntı için bk. İbrahim Kalın, *İslâm ve Batı* (İstanbul: İsam Yayınları, 2015).

Bu kategorizasyon, indirgemeci, tek tipçi, genelleyci ve yönetilebilir bir konuma getirici bir karakterde işlemektedir. Burada yapılan şey bütün bir geçmişin, deneyimin, birikimin “ötekileştirilerek” ve önemli boyutuyla Orta Çağ kavramı bağlamında küçümsenerek “gerici” bir konseptte sokulmasıdır. Bu anlamda tüm farklılıklarıyla, değişik toplum süreçleriyle, dinsel olmayan formları ve öğeleriyle bütün Orta Çağ belli bir tiplolojiye sahip bir dini algısı çerçevesine sokulur ve modern seküler Batı bilgisinin ötekisi olarak kodlanır. Bauer’e göre bu strateji şöyle işlemektedir:

1. "İslâmi" tanımıyla ("İslâmi kültür, tıp, sanat, edebiyat"), dine uzak sahalara da dini bir aidiyet atfedilir.
2. Dini olmayan söylemler İslâmi kültür açısından atipik veya önemsiz ilan edilir veya hiç dikkate alınmaz. Dini unsurların bariz bir rol oynadığı sahalardaki (örn. hukuk) gayri dini unsurlar için de aynısı geçerlidir.
3. Bir sahada farklı söylemler varsa, toplumsal konumuyla ilgili bir sorgulamaya gitmeksizin, Batı'nın dine dair tasavvurlarına en uygun olan belirleyici addedilir.
4. Dini bir söylemle ladini bir söylem bir arada bulunuyorsa, dini söylem norm, diğeri ise sapma olarak kabul edilir.
5. Farklı dini söylemler yan yana var oluyorsa, Batılı ölçütlere göre "en muhafazakâr" olan, İslâm'ın "özünü" en iyi yansıtan "Ortodoks" norm olarak kabul edilir."⁶⁷

Buradaki formül İslâm'ın gericileştirilmesi ve Orta Çağ'ın İslâmlaştırılmasıdır. Çünkü “Dinin eksiksiz her şeyine nüfuz ettiği bir İslâmi toplum imgesi, sömürgeci söyleme çok iyi uyumuş olan, bugün de politik amaçlar için çok yönlü kullanıma açık bulunan bir yanılsamadır.”⁶⁸ Batı bu İslâm imgesiyle, bu bakış açısından İslâm'ın özünün en saf bedenlenmesi olarak gören İslâmcılık ideolojisini onaylamış oluyor. Bu "İslâmi İslâm" imgesi bütün bir toplumunun, kültürel kodlarının belli bir çerçeveye sahip İslâm formuna sokularak İslâmileştirilmesidir. Ne var ki dine ilişkin tasvir, tanım, kavram ve formülasyonlar, Avrupa deneyimi tarafından baştan belirlendiği için çarpık durmakta ve Ortadoğu gerçekliğine, tarihine ve zengini ve müphem bilgi anlayışına uymamaktadır.⁶⁹ Zira Batı merkezli bakış açısının temelini oluşturan dinsel ve seküler ayrımları “Ortadoğu'da daha düşük bir rol oynuyordu, bunun

⁶⁷ Bauer, *Müphemlik Kültürü ve İslâm*, 213-214.

⁶⁸ Bauer, *Müphemlik Kültürü ve İslâm*, 213-214.

⁶⁹ Bauer, *Müphemlik Kültürü ve İslâm*, 191-192.

nedeni de dinin orada her yerde hazır ve nazır olması değil, dinin bir kilise hiyerarşisinin yönetiminde bulunmaması ve onun tarafından tanımlanmıyor oluşu idi; her kısmi sistem kendi işlevini üstleniyordu, dolayısıyla bütün toplumsal alanları kapsayan bir sistem anlamında bir "din" yoktu.”⁷⁰

Avrupa merkezli güçle ilişkili olan bu yaklaşımın İslâm entelektüellerini de etkilediğini düşünen Bauer, bu bağlamda Taha Hüseyin, Zayid Nasır gibi düşünürlerin zengin ve çeşitli olan İslâm yorum ve düşün geleneğini belli bir hakikat bağlamı çerçevesinde yürütmeye çalışarak tek tipleştirdiğini düşünmektedir. Sadece dini değil, gündelik hayatı, toplumsal pratikleri de tek bir beden gibi dinselleyen bu düşünürler “1) ilgiyi erken döneme çekmek 2) Dini olmayan unsurları dikkate almamak veya önemlerini küçümsemek. 3) Dinsellikle belirlenme derecesi ne olursa olsun, bütün unsurları "İslâmi" diye tanımlamak. Böylelikle dini niteliği baskın olmayan unsurlara da dini bir nitelik atfetmek”⁷¹ şeklinde bir belirlemeyle her şeyi dini olana bağlayarak çeşitliliği öldürmekte ve tekdüzeleştirmektedirler. Bu bağlamda modern düşünce biçimi sadece belli bir din yorumu geliştirme eğilimi göstermemekte aynı zamanda dinsel olmayan unsurları da tek bir potada eritmeye çalışmaktadır.

Özetle Bauer’in geçmiş ve moderleşmeyi analiz eden tezleri indirgemeci olsa da Batı merkezli okumalara ve bakış açılara yönelik farkındalık oluşturması açısından önemlidir. Ona göre geçmiş toplumları tek tipleştirme, benzeştirme bağlamında okuyan modern Batı bilgisinin belirleyici özelliği hakikat takıntısıdır. Bu takıntı 20. yüzyılın belirgin özelliğidir. Bu bağlam, vahyi farklı anlamlarda yorumlayan ulemanın yerine “Tanrı’nın başka türlü konuşmayacağına ve her ayetin sadece bir anlamı olabileceğine inanan”⁷² bir entelektüel profilinin yükselmesiyle sonuçlanmıştır. Ancak gerçekte tüm entelektüel ve düşünürlerin böyle olmaması Bauer düşüncesinin indirgemeciliği ile ilgilidir.

Sonuç

Çalışma boyunca Bauer çerçevesinde modern tahayyülün bilgi süreçlerinin ve yaklaşım tarzının dini yorum biçimlerine yansıma şekilleri analiz edilmeye çalışıldı. Bauer, modern düşüncenin arka planını oluşturan Descartesçi Kartezyen düşünce

⁷⁰ Bauer, *Müphemlik Kültürü ve İslâm*, 192.

⁷¹ Bauer, *Müphemlik Kültürü ve İslâm*, 197.

⁷² Bauer, *Dünyanın Tekdüzeleşmesi*, 55.

biçiminin müphemlik karşıtlığının dini yorum geleneğini etkilemesiyle ilgili önemli açılımlar yapmaktadır. Aslında modernitenin müphemlik karşıtlığı ve müphemliği gidermeye dönük yaklaşımlarının karakteristik özellikleri Bauman tarafından dile getirilmişti. Yine Max Horkheimer'ın modernitenin rasyonel ve akıl merkezli tek tipçi yaklaşım biçimlerini analiz eden çözümlenmeleri modern bilgi süreçlerinin hakikat tekelciliğiyle ilgili fikir vericidir.

Bauer de modernleşmenin tek tipçiliğine vurgu yapan zengin bir literatürden faydalanmakta ve bunu İslâm bağlamında kullanmaktadır. Bauer'in çıkış noktası ve genel tezleri bilgi sosyolojisinin tezleriyle paralellik taşımaktadır. Bilgi sosyolojisinin bilginin sosyal, kültürel, siyasal ve iktisadi boyutlarına dönük vurguları Bauer'in çözümlenmelerinde de belirgindir. Bauer bilgi sosyolojisini doğrudan referans almasa da yaklaşım tarzının ve referans kaynaklarının bu alan olduğu söylenebilir. Bu anlamda bilgi sosyolojisinin herhangi bir dönemin bilgi üretme biçimi, paradigması ve meseleleri konumlandırma biçiminin yorumcunun bilgi üretme şeklini etkilediği tezini veri alan Bauer, modern dönemlerin İslâm entelektüellerini etkilediğini ve yorum biçimlerini dönüştürdüğünü tespit etmeye çalışmaktadır. Dolayısıyla Bauer, modernitenin tek hakikatçi, tekdüzeci, tekelci, standart ve programcı özelliğinin İslâm entelektüellerinin yorum yapma şekillerini etkilediğini ve bunun sonucu olarak onların Kur'an yorumlarında tekçi bir yaklaşım biçimi benimsemeye başladığını vurgulamaktadır.

Bauer'e göre klasik dönemler boyunca müphemliğe alan açan, ihtimaliyet dairesinde yorum yapan kendi görüş ve düşüncelerini tek hakikat olarak dayatmayan, çoğulcu, yorumlayıcı ve farklılığa açık olan yaklaşımlar modern süreçlerle birlikte Kartezyen bir karaktere evrilmiştir. Klasik dönemler boyunca hakikatin tek bir insanın tekeline alınamayacağı kadar geniş ve büyük olduğu, insan bilgisinin sınırlı olduğu ve sınırlı bilginin hakikatin tüm varyantlarına erişmeyeceği düşüncesini akılda tutan ulema, sınırlarını bilerek analiz yaptılar. Bauer'in perspektifiyle bu yorum şekli zann-ı galibe dayalıydı. Burada yorumcu imkân ve kabiliyetleri çerçevesinde muhtemel en iyi sonuca ulaşmaya çalışır, yaptığı yorumda ihtimaliyet payını bırakır; ancak Kur'an metnini de anlamsız hale getirebilecek bir sübjektiviteden de kaçınırdı. Bu âlimler doğru yorumlar geliştirmek, makul bir sonuca ulaşmak için çeşitli yöntemler izler ve ortaya koyduğu yorumun yanılma payının olduğunu bilerek ihtiyatlı davranır, hakikat tekelciliği yapmazdı. Bu yönüyle İslâm icmâ doktrini belli bir kişinin tek başına bütün gerçekliğin künhüne varamayacağını gösteren somut bir mekanizmaydı. İcmâ tek başına bir âlimin sosyal, psikolojik, iktisadi ve diğer insani boyutların

etkisiyle yanılma olasılığının bir yansımasıdır. Bu boyutuyla icmâ bir bireyin hakikat tekelciliğinin mümkün olmadığını gösteren önemli bir göstergedir.

Ancak modern dönemde ortaya çıkan Descartesçı kartezyen düşünce bir bireyin, insan aklının gerçekliğin somut bir ölçüsü olarak kabul etmekle kalmadı aynı zamanda İslâm ulemasının da sahip olduğu bu zengin hafızayı terk etmesiyle sonuçlandı. Bu açıdan Taha Hüseyin, Zeyid Nasır gibi İslâmcı düşünürlerin Kur'an'ın tek anlamı, tek mesajı ve doğrularının olduğunu iddia ederek kendi yorumlarını yegane gerçek olarak sunmaları modern düşünce biçiminin İslâm düşünürlerini etkileme biçiminin bir nüvesidir. Elbette ki bu konudaki örnekler çoğaltılabilir. Öte yandan Bauer'in düşüncelerinden bir takım post-modern izler bulmak da mümkündür. Ancak özellikle Kur'an etrafındaki yorumların kendilerini gerçekliğin bir parçası olarak sunmaları da bir o kadar belirgindir. Bu realite modern dönemin bilgi üretme ve hakikati konumlandırma süreçleri tahlil edilmeden anlaşılabilir. Bauer'in analizlerinin zenginliği klasik dönem İslâm bilgi üretme süreçlerindeki ihtiyat ve ihtimaliyet belirginliğinin modern dönemlere gelinmesiyle birlikte kenara bırakılmasını ikna edici argümanlarla sunmasıdır.

Ne var ki bu ustalık sunumun daha çok Abbasiler dönemi gibi kozmopolitan bir süreçten ve dönemden hareketle yapılması, klasik dönemler boyunca hakikatler uğrunda yapılan savaşlara değinmemesi Bauer'in çalışmasının eksiklerindedir. Nihayetinde tarih boyunca meydana gelen savaşlar bir boyutuyla hakikat ve bilgi savaşları olmuştur. Nitekim tek hakikatçi olan Haricilik gibi akımlara değinmemekte, mihne olayı gibi farklı düşüncelerin baskılanma süreçlerini es geçmektedir. Öte yandan moderleşme sürecindeki İslâm ulemasının hakikat tekelciliğini birkaç isim vererek örnekleyen Bauer, bu yönüyle de zayıf kalmaktadır. Nitekim modernleşme sürecinde farklı görüşlerin, düşüncelerin ve eleştiri biçimlerinin de ortaya çıktığını anlamak için ufak bir araştırma bile yeterlidir. Burada Bauer'in modernleşme tezini farklı kılan süreç belli bir bölgede, temayüz eden düşünce biçiminin hakikat yaklaşımının küreselleşmesi, diğer bölgeleri de etkilemesidir. Dolayısıyla klasik dönemlerde hakikat tekelciliği yapan gruplar belli bir bölge, grup ve zeminle sınırlı kalırken modern Batı felsefesi olanakların da artmasıyla beraber küresel bir nitelik kazanmış, belli bir bölgeye özgü hakikat tipolojisi pek çok medeniyet havzasını etkisi altına almış ve bu da yorum geleneğinin dönüşümüyle sonuçlanmıştır. Bauer'i anlamlı kılan durum buna da işaret etmesidir.

Kaynakça

- Açıkgenç, Alparslan. *Kavram ve Süreç Olarak Bilginin İslâmileştirilmesi*. İstanbul: Nesil Yayınları, 1998.
- Alvani, Taha Cabir. "Fıkıhta Kriz ve İctihat Metodolojisi". çev. Menderes Gürkan. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*.
- Apaydın, Hac Yunus. "İctihad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/432-445. Ankara: Diyanet Vakfı Y., 2000.
- Armstrong, Karen. *The Battle For God*. New York: Alfred A. Knope, 2000.
- Ataman, Kemal. *Ulus Olmanın Kutsal Temeli: Sivil Din*. Bursa: Sentez Yayınları, 2014.
- Attas, S. Nakib. *İslâm, Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi*. çev. Muhammed E. Kılıç. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Bauer, Thomas. *Dünyanın Tekdüzeleşmesi*. çev. Mücahid Kaya. İstanbul: alBaraka Yayınları, 2022.
- Bauer, Thomas. *Müphemlik Kültürü ve İslâm*. çev. Tanıl Bora. İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- Bauer, Thomas. *Neden İslam'ın Orta Çağı Yoktu?* çev. Hülya Yavuz Akçay. Ankara: Runik Kitap, 2021.
- Bauman, Zygmunt. *Modernlik ve Müphemlik*. çev. İsmail Türkmen. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2003.
- Berger, Peter - Luckmann, Thomas. *Gerçekliğin Sosyal İnşası (Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi)*, çev. Vefa Saygın Öğütler. İstanbul: Paradigma Y., 2008.
- Bourdieu, Pierre. *Ayrım: Beğeni Yargısının Toplumsal Eleştirisi*. çev. Derya Fırat Şannan - Ayşe Günce Berkkurt. Ankara: Heretik Y., 2015.
- Daron, Acemoğlu - James A, Robinson. *Ulusların Düşüşü: Güç, Zenginlik ve Yoksulluğun Kökenleri*. İstanbul: Doğan K., 2009.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "İcmâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/417-431. Ankara: Diyanet Vakfı Y., 2000.
- Eagleton, Terry. *Tanrı'nın Ölümü ve Kültür*. çev. Selin Dingiloğlu. İstanbul: Yordam Kitap, 2014.
- Foucault, Michel. *Cinselliğin Tarihi*. çev. Hülya Uğur Tanrıöver. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2007.
- Foucault, Michel. *Deliliğin Tarihi*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: İmge Kitapevi, 2006.
- Foucault, Michel. *Hapishanelerin Doğuşu*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: İmge Kitapevi, 1992.
- Gadamer, Hans-Georg. *Hakikat ve Yöntem*. çev. Hüsamettin Arslan. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2013.

- Giddens, Anthony. *Modernite ve Bireysellik: Geç Modern Çağda Benlik ve Toplum*. çev. Ümit Tatılcan. İstanbul: Say Yayınları, 2010.
- Harari, Yuval Noah. *Sapiens: İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi*, çev. Ertuğrul Genç İstanbul: Kolektif Y, 2015.
- Heidegger, Martin. *Varlık ve Zaman*. çev. Kaan H. Ökten. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2006.
- Hekman, Susan. *Bilgi sosyolojisi ve hermeneutik : Mannheim, Gadamer, Foucault ve Derrida*. çev. Hüsamettin Arslan. İstanbul : Paradigma Yayınları, 1999.
- Horkheimer, Max. *Akıl Tutulması*. çev. Orhan Koçak. İstanbul: Metis Y., 1994.
- Horkheimer, Max. *Geleneksel ve Eleştirel Kuram*. çev. Mustafa Tüzel. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.
- Hökekleli, Hayati. "Fitrat". *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın İslam Ansiklopedisi*. 13/47-48. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- İsmail, Raci Faruki. *Bilginin İslâmileştirilmesi (Genel Çalışma, Plan ve İlkeler)*. çev. Fehmi Kuru. İstanbul: Risale Yayınları, 2014.
- İsmail, Raci Faruki. *Bilginin İslâmileştirilmesi (Genel Çalışma, Plan ve İlkeler)*. çev. Fehmi Kuru. İstanbul: Risale Yayınları, 2014.
- Kalın, İbrahim. *İslam ve Batı*. İstanbul: İsam Y., 2015.
- Kılıçer, M. Esat. "Ehl-i Rey". *Diyanet İşleri Başkanlığı İslam Ansiklopedisi*. 10/520-524. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1994.
- Kuhn, Thomas. *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*. çev. Nilüfer Kuyuş. İstanbul: Alan Y., 4., 2015.
- Le Goff, Jacques. *Tarihi Dönemlere Ayırmak Şart Mı?* çev. Ali Berktaş. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2016.
- Ritzer, George. *Toplumun McDonaldlaştırılması : Çağdaş Toplum Yaşamının Değişen Karakteri Üzerine Bir İnceleme*. çev. Şen Süer Kaya. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011.
- Said, Edward. *Oryantalizm*. çev. Nezih Üstel. İstanbul: İrfan Yayınları, 1998.
- Tarakçı, Muhammet. "Vahiy". *Diyanet İşleri Başkanlığı İslam Ansiklopedisi*. 42/443-447. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Uyanık, Mevlüt. *Bilginin İslâmileştirilmesi ve Çağdaş İslâm Düşüncesi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1999.
- Veblen, Thorstein Bunde. *Seçilmiş Makaleler*. çev. Eren Kırmızıaltın. Ankara: Heretik Yayınları, 2017.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Vahiy". *Diyanet İşleri Başkanlığı İslam Ansiklopedisi*. 42/440-443. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Yücesoy, Hayrettin. "Mihne". *Diyanet İşleri Başkanlığı İslam Ansiklopedisi*. 30/26-28. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı/ Contribution of Authors

Araştırma tek bir yazar tarafından yürütülmüştür.
The research was conducted by a single author.

Çıkar Çatışması Beyanı / Conflict of Interest

Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.
There is no conflict of interest with any institution or person within the scope of the study.

İntihal Politikası Beyanı / Plagiarism Policy

Bu makale iThenticate yazılımıyla taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism was detected.

Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı / Scientific Research and Publication Ethics Statement

Bu çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında uyulması belirtilen kurallara uyulmuştur.
In this study, the rules stated in the “Higher Education Institutions Scientific Research and Publication Ethics Directive” were followed
